

Nadir BƏDƏLOV

Danabaş kəndinin əhvalatları

Yazıçı ilə oxucu arasında daha kimso olmalıdır. Mətni yalnız tamam başqa bir gözle oxuyub anlayın özünü üçün istifadə etmək istəyənə minnətdar olaraq ədəbi ösənətinə müzakirələr başla. Müzakirə olunmayan əsər, klassik nümunə hesab olunsada da, onun haqqında vərdiş olunan qayda üzrə həmişə yüksək notlarda danışılmalıdır və hətta qəribə də səslənə, bu osor holo də maraqlı oxunsada, yene də ölüdür. Kitab söz sənətinin təbəttür. Ədəbi əsər daim dirilməyə məhtacdır. Bu monada yazıçı ilə oxucu arasında ideal üçüncü tərəf Şeyx Nəsrullah ola bilər. Şeyx Nəsrullahın vakansiyası holo də qalır, onun yerini nə vaxtsa İsfahan lotusu tutub. İsfahan lotusu Şeyx Nəsrullah, yeni ölüdür. Adını bədənə etsə də, onu ləğv edə bilməyib, bu yer holo də boş qalmaqdadır.

Digər tərəfdən başqa bir məsələ çıxır ortalığa: "Ölülər"dən sonra kim ürkə eleyib üçüncü tərəf qismində çıxış etmək vəzifəsinə öz üzərinə götürə bilər? Kim İsfahan lotusuna çevrilməyəcəyindən arxayın olub, özünü də, bizi də buna inandırır Şeyx Nəsrullah ola bilər? Yəqin ki, heç kim. Hətta günlərin bir günü ölüdür. Həqiqətə bəyətə bir adam meydana çıxsa da və hətta bu qabiliyyətini hamının gözü qarşısında isbat etsə də, biz yə ölüdür. Eləcə də ədəbiyyatın oxucunu itizəni ölü sözləri toz bəsmiş kitabın içindən çıxarıb dirildənə yox, yeni-yeni ölü sözlər yaradılanə yönəlib.

Belo olanda, ümid qalır yeno yazıçının özünü. Qoy müəllif özünü üçün tərəfi axtarıb tapsın. Bu rolda o özü də, əsərdəki hədisinin nəqlindən ayrılib birtəbəşə öz ədindən oxucuya müraciət etməklə də, yə da bu işi əsərin qəhrəmanlarından birinin əhdəsinə buraxaraq bəyət.

"Şədevr" silsiləsindən dördüncü bətdə "nən Cəlib Məmmədquluzadə yaradıcılığında kifayət qədər məşhur bir nümunəyə müraciət edəcəyən. Amma bətdə kəməzdən əvvəl müxtəlif dövrlərdə cəmi osoro oxucu münasibətində baş verən dəyişiklik barədə fikirlərə aydınlıq gətirmək istərdim.

Ölüdürülmə və yanlıs oxucu mövqeyi

Ölüdürülmə mərasiminin bədi osoro şamil edənə onu yenicən və başqa gözəlx oxumaq nəzərdə tutulur ki, düşünən oxucu yəqin ki, bunu artıq bilər. Əsərin yazıldığı dövrlə mə-

nim, indiki oxucunun yaşadığı dövr arasında xeyli zaman məsafəsi var və bu məsafəyə minnətdar olaraq mən, yeni oxucu bu osorin ilk oxucusundan fərqlənirəm. Burada söhbət ilk baxışda görünəyimi kimi inkişafdan, ya da tərəqqidən gətmir. Mən, yeni yeni oxucu dünyəki oxucu ilə müqayisədə nənki inkişaf etməmişəm, hətta özimdən əslilə olmayaraq, lazım olan və lazım olmayan informasiyalarla o qədər bəymin yüklənib ki, indiki mənəm üçün özümün olmayan fikirlərdən qurtulub həmin o ikinciye, əsərin yazıldığı dövrün oxucusuna dayandığı mövqeyə, söhbət uqur Mirzə Cəlibdən gədirə, onun qəhrəmanlarından birinin həlo saf olan düşüncəsinə qayıtmaq bəyən bir hünər olardı. Odur ki, gələn tərəqqi və inkişaf anlayışlarını bir konara qoyaq. Söhbət klassik əsərin oxucusunda baş verən dəyişiklikdən gədir.

İngiliz yazıçısı C.B.Pristli "Zaman və konveylor ailesi" adlı pyesində tamaşaçı üzərində oluqca maraqlı bir eksperiment aparır. Təməşanın birinci pərdəsində hadisələr Birinci Dünya müharibəsindən dərhal sonra, əri dəyişdürlə həlak olmuş missis Konvey adlı imkanı və çoxuşaqı bir ailə başçısının evində cəyənədir. Xəmin qızlarından birini ad günü keçirirlər. Missis Konveyin övlədləri məhrəban, savadlı və təbiiyyəli gələnlər, hər birinin sabahə öz ümidi, öz planları var. Qızlardan biri məşhur yazıçı olmağı istəyir, digəri aktrisa, üçüncüsü sosial ədalət uğrunda mübarizə aparacaq siyasi xadim olmağı planlaşdırır, gözəllər gözəli sayılan bacı isə özü kimi yarataçığı, ağıllı və imkanı bir kişiyə osoro gədcəyini yəqinlədir. Ailədə hər iki oğulun gələcəkdə uğurlu iş adamı olacağı da heç kimin şübhə doğurmur.

İkinci pərdədə hadisələr cəmi məkanda, lakin 18 ildən sonra baş verir. Qəhrəmanlar yaşlaşıb, əla qəçəlib. Aktrisa olmağı istəyən qız artıq dünyada yoxdur, yazıçı olmağı istəyən əvvəlki kimi qəzetə heçlx xəbərlər yazan jurnalisti olaraq qalır, holo də məşhur siyasətçi olmağı ümidləyib yaşayan bacı isə hənsisa girməziyədə kiçik işçi vəzifəsindən aldığı xüda məşla dolayın, gözəl qız cavan vaxtı onların ailəsinə gələn dələduz və cax kifir bir kişiyə oğə getməyə məcbur olub, o bəzünü indiki bədxəst sayır. Oğlanlar evin pullarını, ailənin varidatını əvarəçilik edib gözyə sovurublar. Missis Konvey ailəni müllis vəziyyətdən çıxara biləcəklə dələduz kürəkənin qarşısında əyilmək istəyir, amma buna məcburdur.

Əsər bununla bitmir, üçüncü pərdədə müəllif təməşanın yenicən 18 il övlədu, yeno həmin ad gününə qayıtaraq. Qəhrəmanlar yeno sabahlə, gələcək həyatları ilə bağlı xeyallərinə bir-birilə bələşir, ümid edir, xoşbəxtədirlər və bu zaman tamaşaçı onlara acıyır; bu vəziyyətin müvəqqəti səadətini, sevincini, firavanlığını acı kinəyə ilə seyr edir. Çünki o artıq indin yox, 18 il bundan sonranın təməşasıdır və qəhrəmanların başlarına nələr gələcəyini osor mələmür.

Lakin bununla da eksperiment tamamlanmır. Səndə Pristli həyroto gətirəcək qədər maraqlı bir gədis edir. Ən osoro epizodda molum olur ki, ikinci pərdədə, 18 il sonra baş verənlər osolında ad günü keçirənlər və gələcəkdə aktrisa olmağı istəyən qızın təxəyyülüdür. Qız bugünkü xoşbəxtliyi itirəcəyindən qorxduğı üçün belə həyəcənli xeyallərə dalıb. Əslində isə hadisələr başqa səmtdə də inkişaf edə bilər. Bununla da tamaşaçı yanıldığını anlayır. Müəllif onu aldada.

Əsəri yeni gözəlx oxumağın variantlarından biri də gələcəyini yanılıs oxucu möv-

qeyindən çıxış etməkdir. Tərəqqiyə inanan Cəlib Məmmədquluzadə çox zaman gələcək oxucunu öz qəhrəmanlarından çox-qox yüksəkə gətirirdi. Bunu onun yazıçı fəndirliyi kimi də qəbul etmək olar.

Yeni doğrudanmı "saqqallı uşaq"dan çox irəliləmişik?

Cəlib Məmmədquluzadənin bir çox həkayələrinin qəhrəmanları məzlum, sədo və əvəm kəndlilərdir. "Məzlum" Azərbaycan dilinə tərcümədə yəqin ki, zülmə təbə olan, yəxud zülmə məruz qalan mənasını verir. Onun qəhrəmanları zülmə ona gəro təbə olurlar ki, yə özləri belə istəyir, ya da özlərindən bəy yüksəklərə gələnlər çətmir. Məzlumluğun osə səbəblərindən biri də odur ki, onlar başqa bilmir, onların səsi yoxdur. Gərosən, onların səsi olsaıydı, öz həqiqətləri barədə bizi nə deyəcəkdilər? Gələn bir ənlığə da olsa onları cəyıməyə çalısaq.

"...Nəndə "Saqqallı uşaq" həkayəsinin hər dofo oxuyanda özümü zü saqqallı uşaqın didarda qəhdəklərində başını bulayıb istəhdə cəyən qəhrəmanın mövqeyindən çıxış edərik. Bu isə yanlıs oxucu mövqeyidir. Onu dərk etməklə, dədiyimiz kimi osəri qəlibönəmiz yəzəməkləndən çıxarıb dirilmək imkanı qazanma bilər.

Dağdıçı gülüş

Cəlib Məmmədquluzadə "Poçt qutusu" həkayəsinə yazanda, yeni 1903-cü ildə həlo nə yazıçı, nə qəzetçi (bu onun özünü zəhdəddür), nə mühərrir olmaq fikrində deyildi. Amma əvəm bir kəndlinin əla əvənliyyə cəbətəndən başına gələn bir hadisədən bəhs edən bu həkəyo onun sonrakı talçiyə, yeni müəllifin Cəlib Məmmədquluzadə, Mirzə Cəlib, Molla Nəsrəddin olmağında, bu ədla təməməğində, Azərbaycan ədəbiyyatının klassiki olmağında həlledici rolə olmuşdu.

Bu həkəyo onun yazıçı həyatında dənəş yəradən bir hadisəyə çevrildi. Belə ki, 1904-cü ildə bu həkəyosun yazılması təsəddün dūşür "Şərqi-Rus" qəzetinin mühərriri Məhəmməd Ağə Şahxətinskiyin əlinə. Şahxətinski Tiflisdə məşhur restorantlardan birində təmə əyləndən sonra, ələ stol ərinasında oyləməzə mən müəllifdən alib oxumağı başlıb, bu zaman Mirzə Cəlib osə dayanamayıb keçib yaxınlıqdakı hovuzda üzən rəngbərəng bəliqlərə təməşə cəməyə başlaıyır. Amma hər dəfə Novruzəlinin başına gələn macorə ilə tanış olan Məhəmməd Ağə şaqənaqca, qışırıqla güləndə, nənki restoranda digər təmə cəyən adamları məşğuliyyətdən ayırır, hətta hovuzda üzən bəliqlər də onun gülüşündən diksinib tullamır, əz qalınlarıdır şərəyib hovuzdan konara çıxsınlar. Bunu da Mirzə Cəlib özü yazır.

Gərosən, bu necə gülüş idi ki, bundan hətta hovuzun içində bəliqlər diksinirdi? Əlbəttə, sağlən ağıl deyir ki, hər necə gülüş olur-olsun, onun səsi hovuzda bəliqlərə kar edə bilər. Amma gələn buna Mirzə Cəlibin öz didindən quləq əsaq. O deyir: "Məhəmməd Ağə gəldikcə bəliqlər suyun içində ələ atılıb-düşürdülər ki, deyosən, o Allahın balaca həyədənlərindən də Novruzəlinin əvəmi və sədiyyəli nə güləyiti tutur." Hələ üstəlik - həkəyo ilə tanış olantı bilər - məkətdə Novruzəli ilə poçt qutusuna yollayan Xan da sonradan bu söhbəti onun öz dilindən dənlyə-dənlyə özüni saxlaya bilər, ürkədən qəşş eleyib gü-

lür. Hamı gülür... Bu gün də gülürük...

Bu, 1956-cı ildə çəkilən "O olmasın, bu olsun" filminə Qocu Əsgərin Məşədi İbadla bağlı dənəşdiyi əhvalatə rəcaisiyə olaraq məclisdə əz qala tufan kimi qopan gülüşə bənəzayır. Bu epizodu yadda saxla, bəz əzdan yeno qaydəcəmə o filmin üzərinə. Bax burdakı kimi həmi gülür, ələ bir qəh-qəhə baş alıb gədir ki, dünya-ələm bundan silikənlər. Bu, dağdıçı gülüşdür!

Dağdıçı gülüşdən söhbət düşməşdən, bəz Qərb alimini yada salmaq yərinə düşür. Mirzə Cəlib təz-təz üzünü tuturdu Qərb mütəfəkkir və yazıçılarna, hətta onların ruhuna mü-səlmənsayağı rəhmət də oxuyurdu. Gələn bəz də Mirzədən nümunə götürüb Qərb alimindən misal çəkək. Rohməto isə ehtiyac yoxdur. XX əsrdə yaşamağın fransız filosofu Mişel Fuko "Sözlər və əşyalar" ədində osoründə yazır ki, bəşəriyyəti bəz düşündüyümüzə qədər qədim tərxiə mənlik deyil. Bundan sonra da bir o qədər uzun tərxiə gözəlmir osoro. Bəşər övladı ələ bil dəniz səhildən yaş qumunu üzərinə çəkləmiş şəkildə, hər dofo dəlgə gələcək sular səkli yuyub pozur, tədrəcən osoro yoxa çıxarır. Bələcə də bəşəriyyətdə yoxa çıxacaq.

Amma bizim həmin bu filosofa müraciətində başqa məsələ ilə bağlıdır. "Sözlər və əşyalar" əsərinin əvəldinə Fuko yazır ki, bu kitab Borxsen həkəyosini oxuyarkən gülüşdən yarandı. Borxsen həkəyosini yazılır ki, hənsiz əkzotik bir ölkədə, - Qərb üçün əkzotik ölkə həra ələ bilər, sözsüz ki, Asiya ölkələrində bəz, məsələn Çin, - həyvanların təsnifatı bəzədən, yeni avropalılardan təmə fərqli şəkildə aparılır. Imperator məxsus, mü-miyəlanmış, əhliləşdirilmiş, sağmal çəkşəkə, siren, nəğildən gələn, əvətə illər, bu təsnifatə daxil olan, doli kimi qəçən, yolda toxunub dələçən sındıran, uzaqdan mələyə oxşayan və sair həyvanlar.

Belo əkzotik yəni-gəyən filosof gülür, dağdıçı, özü də yanış-göy lərzəyə salan bir qəh-qəhəyilə gülür. Amma nəyə gülür? Bu təsnifatə aparən əkzotik xalqamı? Yox. Bəlkə avropalılara gəldir ki, özlərindən başqa heç kimə tanımlar və dünyada yanlıs öz təsnifatlarını bəyirir? Bəlkə da Avropa düşüncəsinin məhdudluğuna gülür filosof? Yeno də yox. Filosof ona gülür ki, bu fantastik təsnifatın osində yerli yoxdur. Yanlıs uzaq, xuyalı bir məkəndə olan həyvanlarla bağlı bələ bir təsnifat aparmaq məkündür. Çin avropalılara üçün müəyyən monada xuyalı, utopik ölkədir. Əslində isə, utopyadan ayrılib həlhiyyə qaydında heç orada da bələ bir təsnifatə aparmaq məkündür deyil. Bələ bir bəyənli yanlıs dildə aparmaq olar və onun yerli-yurdu yoxdur. Məkansızdır və dənəli yalandır. Özü də gülməli yalandır. Filosof ona gülür ki, osində, hər bir sözün, əməlin, həlta yalanın da məkəni olur. Burada isə Borxsen, bu təsnifatın müəllifliyinə başqa ədamın əməli yazsa da, məkansız yalan dənşə bilər.

Bos "Poçt qutusu" həkəyosinin Tiflis restorantında qəpərdəci o cür sərsədicə gülüş nəy-lə bağlı idi? Həmi, hətta hovuzda təməşə olunan bəliqlər də nəyö güldürüldü? Novruzəli kimdir?

Novruzəli yerli-yurdu olan ədamdır. Onun dünyagörüşündə omanətə xuyənət yoxdur prinsipi dayanır. İmam Hüseynin bədisi daim onun dilinin əvəcüdür: "Atamı öldürən qılınç mənə vərəsədir, onun yuxusını qaytarmağı özümə bəzə bilərəm." Xan bu kişiyə məktub verib ki, apar bunu at qutuya. Bu omanətdə O tərəfdən isə bir bəşəyət gəlib məkətdə ora-

dan götürüb harasa aparır. Novruzəli neyləməlidir? Onun yaşadığı yerin dünya görüşündə "poçt" anlayışı yoxdur. Bir anlığa bu sözü mənası ilə qarışdıranda qoyuq Novruzəlinin yerinə. Biz neyləməliydik bu anda?...

"Poçt" italyan sözüdür, Avropa anlayışıdır. Bir nəfər xeyli uzaq məsafədə yaşayan başqa bir nəfərə məxfi olaraq söz çatdırılmalıdır və bundan üçüncü nəfərin xəbəri olmamalıdır. Tarixən birinin digərinə söz çatdırmağına daim ehtiyac olub və bu ehtiyacdən Avropada kapitalistləşmə dövründə iş adamları həmişə olduğu kimi, məharətlə istifadə edib özləri üçün "poçt" adlı kommersiya yaradıblar. Bununla da çatdırılan söz məxfilikdən, əmanət yükündən ayrılıb. Bu həm kommersiyadır, həm də ümumi nəzarət. Novruzəlinin yaşadığı İtqapan kəndinin fəlsəfəsinə görə nəməni əlbəsürət aparıb ünvanına çatdırırlar, yəni kimə çatacaqsa, ona. Buna görə əsrlər boyu müxtəlif başqa vasitələr, qasid mədəniyyəti mövcud olub. Buna görə insanlar başları ilə cavabdeh olub.

İndi bu kişi neyləməlidir? Ona gülməməkdən ötrü Avropa biliklərinə yiyələnməlidir? Bəli, yəni Novruzəli postkolonial nəzəriyyədə deyildiyi "hibrid" insana çevrilməlidir. O, "əmanətə xəyanət yoxdur" biliyi ilə bərabər, həm də üstəlik "poçt"un nə demək olduğuna yiyələnməlidir. Avropalılar tək-cə poçt və digər bu kimi sifət özlərinə aid anlayışları bilməklə kifayətlənir. Novruzəli isə həm öz yeri-yurduna aid olan həyata baxışları, bunların kökündə duran fəlsəfəni bilməlidir, həm də yeni təhsil alıb Avropa görüşlərinə, qərb ölkələrində istehsal olunan biliklərə yiyələnməlidir, yəni hibridləşməlidir. Nəticədə "hibrid" insan İtqapan kəndindən qoparılmalı, əmanətə görə qorxub çəkinmədən döyüşə atılmaq keyfiyyətini itirməli və ortada qalmalıdır, yəni nə avropalı olmalıdır (bu mümkün deyil!), nə də İtqapan kəndinin əhli.

Novruzəli bizim. Yəni "avropalaşmayan" qədər biz necə idiksə, o Novruzəlidir. Bunu düstura da çevirmək olar: biz = Novruzəli - Avropa. Yəni Avropasız biz Novruzəliyik.

İndi isə gəlin gülək özümüzə. Yox, burda artıq gülmürük. Güllüş alınmır, daha çox əsəbiləşirik. Rza bəy cənabları kimi.

Əcəba, o kimdir?

Yazıçı ilə oxucu arasında daha kimsə olmalıdır. Əgər belə olmayanda oxucu özü gedib kimsə tapır. Yaxud da bu işi, yəni oxucu ilə özü arasında üçüncü başlanğıcı yazıçı özü gedib tapır, ya da özü yerinə yetirir. Necə ki, Mirzə Cəlil özü ilə Məhəmməd Ağa Şahtaxtı arasında bəliqləri tapdı. Bu, dahiyənə tapıntı idi və bunu yalnız o eləyə bilərdi. Mən isə, oxucu,

hələ Cəlil Məmmədquluzadə, Molla Nəsrəddin kim olduğunu, nə olduğunu bilmədiyim, onu oxumadığım, hələ məktəbə getmədiyim çağlarımda "O olmasın, bu olsun" filminə baxmışdım. 1956-cı ildə rejissor Hüseyn Seyidzadənin çəkdiyi bu filmin əvvəlində açıq şəkildə göstərilir ki, hadisələr 1910-cu ildə Bakıda baş verir və bundan əlavə, Mirzə Ələkbər Sabiri oynayan aktyor baş qəhrəmanı göstərər deyir ki, "Molla Nəsrəddin" məktəbi böyük məktəbdir. Yəni xalxın halalca nişanlısını götürüb qaçan oğlan bu məktəbin yetirməsidir. Əvvəla, "Molla Nəsrəddin" jurnalı, eləcə də onun mühərriri Cəlil Məmmədquluzadə həmin il Bakıda yox, Tiflisdə fəaliyyət göstərirdi. İkincisi, Üzeyir Hacıbəyovun "O olmasın, bu olsun" musiqili komediyasının librettosunda nə Molla Nəsrəddin haqqında bir söz var, nə də Cəlil Məmmədquluzadə. Bunu həmin filmin ssenarisini yazan Səbit Rəhman özündən əlavə edib. Amma mən bunu o vaxt bilmirdim. Mən o vaxt Rza bəy surəti ilə əslində kimin nəzərdə tutulduğunu anlamırdım, amma sonradan bunu oxuyub başa düşdüm, anladım. Bu, Əhməd bəy Ağayevdir. Yaxud sonradan, Türkiyədə yaşayarkən deyildiyi kimi - Əhməd Ağaoğlu.

Əhməd Ağaoğlu Azərbaycanın yeni dövr tarixində ən maraqlı simalardan biridir. Əgər biz özümüzün, kimliyimizin tarixi ilə maraqlanırıqsa, Əhməd bəyin şəxsiyyətindən, yazdıqlarından və ictimai-tarixi fəaliyyətindən yan keçə bilmərik. Əhməd bəy yeni dövrdə ilk dəfə olaraq bizim, Qafqaz türklərinin kimliyi, dini və milli mənsəbiyyətini haqqında olduqca dəyərli, bu gün də tarixi əhəmiyyətini itirməyən mühüm silsilə yazıların müəllifidir. "Molla Nəsrəddin" jurnalı da tez-tez onu tənqidlə xatırlayıb. Əhməd bəy Ağayev "İrşad" qəzetinin tirajı aşağı düşəndə, gileyli bir məqalə yazıb göstərir ki, müsəlmanlarda qəzet oxumağa maraq yoxdur. Bunun iki səbəbi var: biri mollalardır, digəri "Molla Nəsrəddin". Buna "Molla Nəsrəddin" tutarlı bir cavab yazdı. Söhbət nə mollalardan gedir, nə də "Molla Nəsrəddin"dən. Söhbət başqadır: Məsələ ondadır ki, necə bir dildə yazmalısın ki, səni oxusunlar.

Dördüncü bidət - "Danabaş kəndinin əhvalatları"

"Danabaş kəndinin əhvalatları"nda müəllif yalnız hadisələrə kiçik, çox incə, bilinən-bilinməz ironik şərhlər vermək lazım gələndə üzə çıxır. Əgər bu əsəri yanlış oxucu mövqeyindən çıxış edərək oxusaq, bununla kifayətlənə bilmərik, biz bu əsərdə "mütləq müəllif" axtarışında olmalıyıq.

Ardı var